

Яковлев В.М.

Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І.С. Конєва»

СТРУКТУРА ТА ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ НА ХАРКІВЩИНІ (1941–1943 РР.)

У статті висвітлюються структура, функції, завдання та злочинна діяльність німецьких каральних органів на території Харківщини, яка впродовж 1941–1943 рр. перебувала в зоні управління німецької військової адміністрації. Численні директиви, накази, розпорядження командування Вермахту та політичного керівництва гітлерівської Німеччини фактично узаконили безкарне масове знищення цивільного населення та військовополонених. Нацистський окупаційний режим, встановлений у м. Харків та в Харківській області, вирізнявся винятковою жорстокістю та був пов'язаний з вчиненням тяжких воєнних злочинів. Репресивні методи управління, які широко застосовувала німецька військова адміністрація, призвели до ескалації насилля й остаточно знецінили людське життя. Для придушення опору з боку місцевого населення нацисти створили потужний та розгалужений поліцейський апарат, який слідував за Вермахтом та співпрацював з ним у питаннях «умиротворення» загарбаних земель. До каральних дій долучилися структурні підрозділи німецьких збройних сил такі, як таємна польова поліція (ГФП), зокрема, група ГФП 560 «таємної поліції» Харкова.

Хоча участь Вермахту у скоєнні воєнних злочинів не викликає сумнівів, проте найжахливіші масові страти на Харківщині були пов'язані з діяльністю зондеркоманди 4а й поліції безпеки та СД «генерального округу Харків». Їхня діяльність мала на меті не лише упокорення та експлуатацію місцевого люду, а й повне знищення цілих груп населення за етнічними, політичними та фізичними ознаками. Безперечно, це не були окремі інциденти недисциплінованих підрозділів або прояви свавілля окремих представників місцевої адміністрації. Дії нацистів носили заздалегідь спланований та системний характер, мали глибоке ідеологічне коріння.

Вермахт, група ГФП 560, зондеркоманда СК-4а, айнзацкоманда ЕК-5, поліція безпеки та СД «генерального округу Харків», війська СС були виконавцями наказів гітлерівського керівництва, пов'язаних з масовим убивством цивільного населення та військовополонених на Харківщині.

Ключові слова: Вермахт, група ГФП 560, зондеркоманда 4а, поліція безпеки та СД «генерального округу Харків», воєнні злочини нацистів, Друга світова війна.

Постановка проблеми. Протягом 1941–1943 рр. Харківська область стала ареною запеклого німецько-радянського протистояння, на її території майже безперервно точились бойові дії. На відміну від центральних областей, які увійшли до складу райкомісаріату «Україна» і де влада була передана цивільним органам, Харківщина весь час перебувала в руках німецької військової адміністрації. Нацистський окупаційний режим, встановлений у м. Харків та в Харківській області, вирізнявся винятковою жорстокістю та був пов'язаний з вчиненням тяжких воєнних злочинів стосовно цивільного населення та військовополонених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання структури, функцій, завдань та злочинної діяльності німецьких каральних органів на Харківщині не стали темою окремого дослідження ні в радянській, ні в сучасній українській історіографії. В рамках вивчення Голокосту на теренах

України О.Й. Круглов висвітлює також і злочини зондеркоманди СК-4а на території Харківської області [14]. Структура та злочинна діяльність підрозділів Вермахту та поліцейських інституцій у м. Харків в загальних рисах розкрита в праці А.В. Скоробагатова, присвяченій історії підокупаційного міста [21].

Постановка завдання. Мета даної роботи полягає у дослідженні структури, функцій, завдань німецьких репресивних органів на окупованій території Харківської області в 1941–1943 рр. У статті також приділено значну увагу питанню причетності підрозділів Вермахту, СС та СД до вчинення воєнних злочинів на Харківщині.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одночасно з розробкою планів захоплення країн Європи («Вайс», «Маріта», «Зеєлеве», «Барбаросса» тощо) нацисти продукували численні директиви, накази, розпорядження, які мали на меті заохотити німецьких військовослужбовців до

масового вбивства мирного населення та військовополонених, а також були спрямовані на економічне пограбування підкорених народів. У рамках встановлення «нового порядку» на окупованій території Харківщини Вермахт вдавався до жорстоких каральних заходів, націлених на залякування, придушення опору та знищення місцевого населення та військовополонених.

Горезвісний наказ командувача 6-ї німецької армії генерал-фельдмаршала Вальтера фон Рейхенау від 10 жовтня 1941 р. «Поведінка військ на Сході» став програмою дій для особового складу німецьких збройних сил та у повній мірі застосовувався на захопленій території Харківщини. Основною метою війни проти «єврейсько-більшовицької системи», підкреслювалось у наказі, є «повний розгром державних підвалин та викорінення азійського впливу на європейську культуру». «Солдат на Сході – не тільки борець за перемогу військового мистецтва, але й носій неблаганної народної ідеї і месник за всі звірства, завдані німцям та спорідненим народам. Тому солдат повинен мати повне розуміння необхідності суворості, але справедливої спокути з боку єврейських недолюдків. Ще одна мета полягає в тому, щоб придушити в зародку повстання за спиною Вермахту, які завжди провокували євреї», – наголошувалося в наказі [19, с. 68–69].

Отримуючи подібні настанови, відповідним чином діяли й підлеглі фон Рейхенау. Напередодні захоплення Харкова, 23 жовтня 1941 р., командувач 55-го армійського корпусу генерал Е. Фіров видав наказ «Керівна лінія поведінки з цивільним населенням», в якому містилися вказівки для німецьких воєнків щодо поведінки стосовно місцевих жителів, один із пунктів якого звучав так: «Крайня жорсткість у поведінці з місцевим населенням є необхідною та обов'язковою...» [21, с. 69].

З метою придушення можливого спротиву та залякування цивільного населення в перші дні окупації Харкова німці «повісили на балконах центральних вулиць та площ 116 мирних жителів і заборонили їх знімати» [23, с. 148]. Вже 7 грудня 1941 р. командування 6-ї армії повідомило групу армій «Південь» про практично повну ліквідацію радянського Руху опору. Підсумовуючи свою антипартизанську діяльність, командування 6-ї армії цинічно заявляло: «Досвід показує, що тільки такі заходи сприяють досягненню мети, перед ними населення має більше страху, ніж перед терором партизанів» [13, арк. 12].

У драконівському наказі В. Кейтеля «Комуністичний повстанський рух на окупованих терито-

ріях» від 16 вересня 1941 р. наголошувалося, що «спокутою за життя кожного німецького солдата повинна бути смертна кара для 50–100 комуністів, а спосіб виконання вироків повинен посилити жах від страти» [12, с. 38]. Подібні накази та розпорядження німецької влади вели до ескалації насилля з боку окупаційної влади і остаточно знецінили людське життя. На Харківщині військова адміністрація широко застосовувала репресивні методи управління. Професор Л.П. Ніколаєв 16 листопада 1941 р. занотував у своєму щоденнику: «По місту я бачив величезну кількість повішених. Проходячи по площі Тевелева та вул. Свердлова, я нарахував більше 50 чоловік. Серед повішених були й жінки. Вони висіли на балконах. Ноги деяких опускались так низько, що до них можна було доторкнутися рукою» [7, арк. 27]. Подібні випадки масових страт були непоодинокі.

Окрема трагічна сторінка Другої світової війни – доля радянських військовополонених. У період окупації у Харкові розміщувались два великих табори для військовополонених. Найвідоміший з них «Шталаг 363» був розміщений на території колишньої тюрми на Холодній Горі. Одночасно там утримувалося 3–4 тисячі бранців. «Камери і територія внутрішнього двору табору на Холодній Горі в м. Харків були переповнені червоноармійцями та мирним населенням, серед яких були євреї, цигани та люди інших національностей. Умови утримання в цьому таборі були страшні, люди спали на землі під відкритим небом. Хворим і пораненим медична допомога не надавалась, у таборі панували бруд і антисанітарія. Тіла померлих тривалий час лежали поряд на території двору, демонструючи жахливу перспективу кожному, хто туди потрапив», – пригадував колишній військовополонений П.Д. Мельников [3, арк. 240]. Не кращі умови утримання були в іншому таборі в Орджонікідзевському районі Харкова, де перебувало 2500 військовополонених. За підрахунками Харківської обласної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників за час нацистської окупації у Холодногірському таборі загинуло більше 10 000, а в Орджонікідзевському – понад 1000 бранців [20, арк. 14 зв.]. Нелюдські умови утримання були і в інших таборах. Горезвісний пересильний табір «Дулаг 205», що слідував за 6-ю німецькою армією, залишив свої криваві сліди також в містах Дергачі та Красноград Харківської області. Голод, виснаження від тяжкої праці, жорстоке побиття табірною охороною, висипний тиф стали причинами масової загибелі в'язнів цього табору [22, с. 24].

Для придушення опору з боку місцевого населення нацисти створили потужний та розгалужений поліцейський апарат, який слідував за Вермахтом та співпрацював з ним у питаннях «умиротворення» загарбаних земель. До репресій проти цивільного населення та військово-полонених долучились структурні підрозділи німецьких збройних сил такі, як таємна польова поліція (ГФП). Вона вважалася «військовою поліцією охорони та безпеки Вермахту під час війни» [13, арк. 28].

Керівні вказівки таємній польовій поліції надходили від управління «Абвер-Закордон», у складі якого знаходився спеціальний реферат «Польова поліція німецького Вермахту» під керівництвом оберфюрера В. Кріхбаума. Йому підпорядковувались начальники поліції сухопутних сил, морського та повітряного флоту. У складі штабу ОКВ перебував шеф-офіцер польової поліції, який здійснював керівництво підрозділами таємної польової поліції на Східному фронті. На окупованій території СРСР роботою підрозділів ГФП опікувався директор польової поліції «Схід» – Ляйм. У підпорядкуванні останнього перебували групи таємної польової поліції при арміях. Очолював підрозділи таємної польової поліції у штабі армійських угруповань, як правило, директор польової поліції, який звітував шефу ГФП та відділу ІЦ/АО армійського угруповання. В рамках армії група ГФП безпосередньо підлягала офіцеру Абвер ІІІ відділу ІЦ, від якого отримувала накази та розпорядження. Дисциплінарно чиновники та нижчий персонал підпорядковувався начальнику відділу ІЦ. Структурною одиницею таємної польової поліції була група, в особливих випадках самостійний комісаріат [13, арк. 29–30].

При штабі 6-ї німецької армії, який в той час знаходився у Полтаві, діяла група ГФП 560 [5, арк. 33–34]. Її керівником був комісар польової поліції Меріц, його заступником – комісар польової поліції Карган [5, арк. 26]. У рамках армії ГФП 560 була підпорядкована майору Абверу Люляй [2, арк. 96; 5, арк. 26]. У прилеглих до Харкова районах знаходились зовнішні команди ГФП 560 при 51-му та 17-му армійських корпусах, їх діяльність була пов'язана з роботою в рамках своїх військових з'єднань, тому вони не мали можливості обслуговувати велике місто [5, арк. 27; 2, арк. 93]. У грудні 1941 р., за іншими даними це відбулося на початку листопада, з групи ГФП 560, яка знаходилась у Полтаві, було виділено окремий підрозділ під назвою «таємна поліція», польова

пошта 27201, його направили для роботи у м. Харків [2, арк. 14].

За словами співробітниць «таємної поліції» м. Харків Н.Н. Лещишиної та М.О. Догаєвої, ГФП була військово-поліцейським каральним органом. Основна діяльність «таємної поліції» була спрямована на боротьбу з партизанами, диверсантами, шпигунами та іншими особами, що чинили опір німецьким окупантам, а також займалася виявленням підпільних груп, діяльність яких становила загрозу безпеці Вермахту [2, арк. 95; 1, арк. 40 зв.]. За результатами проведених ГФП розслідувань рішення приймав уповноважений поліції м. Харків, підполковник польової жандармерії Росс. Маючи відповідну санкцію Росса, ув'язнених розстрілювали поліцейські 314 охоронного батальйону [5, арк. 27, 31].

Команда ГФП 560 «таємної поліції» Харкова співробітничала з іншими зовнішніми командами та інформаційними пунктами боротьби з партизанами, що знаходились у містах Суми, Валки та Охтирка, а також з політичним відділом (гестапо) поліції безпеки та СД. ГФП головним чином проводила роботу в таборах для військовополонених, виявляючи серед них комуністів, комісарів, політруків, офіцерів та осіб з числа єврейської національності й передавала їх до рук СД. Влітку 1942 р. за участі співробітників «таємної поліції» в Холодногірському таборі було виявлено та відправлено до СД 80 радянських комісарів, політруків та командирів РСЧА. Згодом вони всі були розстріляні в Лісопарку [9, арк. 21–21 зв.].

У середині липня 1942 р., у зв'язку з рухом фронту, група ГФП 560 разом з усіма своїми структурними підрозділами виїхала слідом за 6-ю армією у бік Сталінграду. Усі свої повноваження «таємна поліція» Харкова передала цивільному органу – поліції безпеки та СД [1, арк. 40 зв.; 8, арк. 105].

Початок співпраці Вермахту й поліції безпеки та СД було покладено наказом головнокомандувача ОКГ Вальтера фон Браухіча від 28 квітня 1941 р. № 11/2101/41 «Про введення поліції безпеки до складу армії» [15, с. 363–366]. Фактично цей наказ означав, що Вермахт став співучасником кривавих злочинів, вчинених зондеркомандами СД, та розділив з ними відповідальність за терор та масове знищення цивільного населення.

Таємна політична розвідувальна служба вважалась виключною прерогативою СД. Окрім того, за погодженням з ОКВ та відповідно до наказу начальника поліції та СД від 17 липня 1941 р. № 8 та додатків, для проведення «фільтрації» радян-

ських військовополонених у «шталагах» та «дулагах» створювалися спеціальні команди «в складі одного СС-фюрера і 4-6 рядових» [16, с. 17].

На практиці співпраця між німецькими спецслужбами Вермахту й поліцією безпеки та СД реалізовувалась наступним чином. Згідно з розпорядженням командувача 6-ї німецької армії групи армій «Південь» від 18 жовтня 1941 р. № 3276/41 «Про використання зондеркоманд ІЦ», штабу 55-го корпусу, який вів бої на околицях Харкова, для використання у місті були передані «зондеркоманди Абверу, служби безпеки та МЗС з підпорядкуванням з точки зору організації пересування, розміщення та з господарських питань». Свої завдання вони отримували та звітували про виконання відповідно перед Абвером, Вермахтом, райхсфюрером СС та МЗС. Керівники зондеркоманд повідомляли про результати своєї роботи командуванню корпусу усно. Командиром від армії було призначено радника-інтенданта доктора фон Таубе. Після взяття Харкова всі ці загоны мали одночасно з військовими потрапити в місто. В розпорядженні зазначалось, що від «цього залежав успіх виконання поставлених перед ними завдань». Відомо, що наприкінці жовтня 1941 р. айнзатцкоманда СД у складі 28 есесівців на чолі з оберштурмфюрером СС Мюллером активно діяла у м. Харків. Вона розмістилася на вулиці Пушкінській, 94 [13, арк. 10–11; 2, арк. 13].

Хоча участь Вермахту у скоєнні воєнних злочинів не викликає сумнівів, проте найжахливіші масові страти були вчинені підлеглими відомства Г. Гімmlера. У наказі А. Гітлера від 17 липня 1941 р. наголошувалось: «Поліцейська охорона в окупованих східних областях перебуває у віданні рейхсфюрера СС і начальника німецької поліції» [16, с. 13]. Для здійснення поліцейського забезпечення на місцях вводились посади верховних начальників СС та поліції (Hohere SS und Polizeiführer, HSSPF). Саме вони стали організаторами масового терору, спрямованого проти цивільного населення та військовополонених. Відповідно до наказу Г. Гімmlера від 21 травня 1941 р. №114/41 на верховних начальників СС та поліції були покладені обов'язки з підтримання порядку на окупованих територіях та контроль за виконанням «особливих завдань». У їх підпорядкуванні перебували формування поліції, підрозділи СС, а також оперативні групи і команди поліції безпеки та СД [10, с. 100–102]. Для проведення каральних заходів та масових страт на окупованій території СРСР поліцією безпеки та СД були створені оперативні групи – айнзатцгрупи «А»,

«Б», «Ц» та «Д». В Україні діяли дві останні. До складу айнзатцгруп входили спеціальні команди – зондеркоманди (СК), які діяли у прифронтових зонах, та оперативні команди – айнзатцкоманди (ЕК), що знаходились в армійському тилу. Основним завданням айнзатцгруп або, як ще їх називали, «гестапо на колесах», було «умиротворення» загарбаних районів шляхом масового знищення цивільного населення за національною ознакою (євреїв та ромів), а також радянських партійних працівників і активістів, співробітників органів внутрішніх справ і державної безпеки тощо. Жертвами злочинної діяльності айнзатцгруп на теренах України стало щонайменше 300 тисяч чоловіків, жінок та дітей [24, с. 18–20].

Команда СК-4а айнзатцгрупи «Ц» нараховувала 140 чоловік, вона діяла в прифронтових районах та пересувалася слідом за 6-ю німецькою армією. В листопаді 1941 р., за іншими даними в грудні 1941 р., до Харкова прибув один із передових загонів зондеркоманди 4а під командуванням штурмбанфюрера СС Г. Гелленбройха. У березні 1942 р. СК-4а, у повному складі перебралася до Харкова та розмістилася на вулиці Чернишевського, 76. Очолював її на той час оберштурмбанфюрер СС Е. Вайнманн [13, арк. 15; 7, арк. 232; 5, арк. 27, 186]. Основним завданням зондеркоманди у Харкові було «виявлення та знищення радянських розвідників, комуністів, комсомольців, партизанів, чесних радянських громадян, активістів радянської влади та осіб єврейської національності» [9, арк. 196–197; 20, арк. 3]. Ця команда несе відповідальність за повне знищення єврейської громади міста. На думку дослідника Голокосту в Україні О.Й. Круглова в грудні 1941 р. та в січні 1942 р. командою СК-4а у м. Харків було розстріляно близько 10000 євреїв [14, с. 56].

Тотальному винищенню з боку айнзатцгруп СД піддавалося цивільне населення у відповідності до реалізації нацистської програми «Т-4». Ця програма передбачала убивство людей з психічними розладами, розумово відсталих та спадково хворих, пізніше до них доєдналися непрацездатні особи (люди з інвалідністю та хворі понад 5 років) [18]. Крім знищення єврейського населення, зондеркоманда СК-4а запламувала себе убивством пацієнтів психіатричних закладів та інвалідів. 21–22 листопада 1941 р. загін зондеркоманди під командуванням штурмшарфюрера СС В. Неймана вчинив розправу в Стрільчанській психіатричній лікарні Липецького району Харківської області. 18 грудня 1941 р. команда СК-4а вивезла та розстріляла в яру за селищем Кірова

470 пацієнтів та співробітників Українського психоневрологічного інституту [7, арк. 220].

У зв'язку з рухом фронту на схід, у червні 1942 р. СК-4а була подрібнена. Пересувні групи рушили слідом за військом у міста Вовчанськ, Новий Оскол, Клин, Міллерово та Фатіж. Власне сама зондеркоманда у складі 15 чоловік 12 червня 1942 р. виїхала у м. Вовчанськ Харківської області для проведення каральних акцій. Саме тут вона вчинила ще один жахливий злочин: отруїла у газвагені 90 пацієнтів та працівників Вовчанського будинку інвалідів. Також впродовж 13–27 червня 1942 р. СК-4а розстрілювала цивільне населення у сосновому борі за містом. Далі вона переїхала до м. Короча Белгородської області [7, арк. 235–238].

У червні–липні 1942 р. відбулася зміна каральних органів у Харкові. Одні з них виїхали на фронт, інші були розділені на дрібніші одиниці й рушили слідом за Вермахтом на схід. Спочатку начальники айнзатцгруп керували всіма органами поліції безпеки та СД. Згодом на окупованих територіях в основному на базі оперативних груп поліції безпеки та СД та їх структурних підрозділів були створені стаціонарні органи СД на місцях. У «Повідомленні про події в СРСР» від 11 березня 1942 р. № 179 начальника поліції безпеки та СД Р. Гейдріха містилася згадка про верховного начальника СС та поліції групи армій «Південь» Г. Прютцмана а також про начальників поліції безпеки генеральних округів, у підпорядкування яких перейшли зондеркоманди та айнзатцгрупи. На території України було створено 9 таких округів. «Генеральний округ Харків» згідно з планами німців мав займати площу 115 000 кв. км з населенням 7 680 000. Поліцію безпеки та СД «генерального округу Харків» очолював штурмбанфюрер СС регірунгсрат доктор Ф. Кранебіттер [13, арк. 14, 19; 7, арк. 7]. З метою об'єднання поліцейських сил у великих містах, центрах генеральних округів були запроваджені також посади начальників СС та поліції, які підпорядковувалися верховним начальникам СС та поліції. В серпні 1942 р., після переходу Харкова в зону управління командувача тилу групи армій «Б», начальником СС та поліції було призначено бригаденфюрера СС і генерал-майора поліції В. Тенсфельда. У його розпорядженні перебували поліція порядку, охоронна поліція та фельдшандармерія а також поліція безпеки та СД [21, с. 59–60].

У червні 1942 р. до Харкова прибула оперативна команда ЕК-5 (польова пошта № 35102), яка склала основне ядро управління поліції безпеки та СД «генерального округу Харків» [7, арк. 4].

Команду ЕК-5, яка налічувала 20 чоловік, очолював спершу гауптштурмфюрер СС Рейхельд, а згодом – штурмбанфюрер СС Кранебіттер [6, арк. 25]. З часом особовий склад поліції безпеки та СД поповнився, зокрема за рахунок допоміжної української поліції. В результаті її загальна кількість сягнула 250 чоловік (40–60 чоловік – німці, решта – радянські громадяни) [6, арк. 38; 9, арк. 197]. Штаб начальника поліції безпеки та СД Харкова знаходився на вулиці Сумській, 100. Під час боїв за місто у лютому–березні 1943 р. будівля на Сумській була частково пошкоджена снарядом. Тому під час другої окупації керівництво СД разом з більшістю відділів перебалося на вулицю Максиміліанівську, 4 [4, арк. 132–133; 13, арк. 4].

Основна діяльність поліції безпеки та СД «генерального округу Харків», як і її попередників, була зосереджена на виявленні «осіб з числа радянського та партійного апарату, що залишились на окупованій території», боротьбі з радянським підпіллям та антинімецьки налаштованими особами, а також кримінальними злочинцями [9, арк. 6]. Практична діяльність поліції безпеки полягала в проведенні розслідувань, арештів, допитів із застосуванням тортур, масових розстрілів та страт цивільного населення й військовополонених [9, арк. 6, 17 зв.].

У підпорядкуванні поліції безпеки та СД знаходилася тюрма на вулиці Чернишевського, 21 (колишня внутрішня тюрма НКВС), де перебувало від 300 до 900 в'язнів. У тюрмі арештованих не тільки били та піддавали тортурам, там їх і страчували. Розстріли проводились систематично у напівзруйнованій будівлі на території в'язниці по 40–60 чоловік одночасно. Трупні частково спалювали на території тюрми, решту вивозили і закопували у Лісопарку. Приблизна кількість убитих у в'язниці СД склала 1000 чоловік. [8, арк. 308–309]. Наймасовіші страти відбулися наприкінці січня 1943 р. під час відступу німців з Харкова. Близько 600–700 в'язнів були розстріляні на території тюрми і в Лісопарку, а 150 – безпосередньо в камерах [8, арк. 294–294 зв.].

Поліція безпеки та СД на Харківщині також керувала трудовими таборами, де знаходились в'язні, засуджені на короткі терміни позбавлення волі. На території колишньої дитячої колонії НКВС у с. Куряж Дергачівського району знаходилось підсобне господарство СД, в якому засуджені відбували покарання. Очолював Курязький табір гауптштурмфюрер СС Венгольц, його в'язнями переважно були жінки. В серпні 1943 р. всі

бранці цього табору були розстріляні [1, арк. 22; 9, арк. 17зв.–18].

Ще відомо принаймні про два табори, в яких в'язні також відбували покарання. Один з них в смт Пересічне Дергачівського району, другий – на території колишнього радгоспу «ВІБЕС» (Все-союзного інституту біологічної експертизи імені І.М. Сеченова) поблизу смт Пересічне. Наприкінці січня 1943 р. у зв'язку з наступом Червоної армії всі арештанти були розстріляні [3, арк. 70; 4, арк. 132–133].

Наймасовіші страти цивільного населення і військовополонених поліція безпеки та СД проводила у лісопарковій зоні м. Харків, в районі Сокольників. У Лісопарку, ліворуч від Белгородського шосе, була велика галявина, на ній в 1942–1943 рр. нацисти знищували радянських громадян [6, арк. 41–42].

У 1942 р. СД перейшла в рішучий наступ проти націоналістичного підпілля на Харківщині. Мельниківці та бандерівці прибули у Харків разом з окупаційними військами восени 1941 р. Представники націоналістів долучились до створення Харківської міської управи та районних бургомістратів, а також української допоміжної поліції. У Харкові був створений досить міцний осередок націоналістичного руху. Із Західної України прибували кадри та література, проводилась робота серед місцевого населення. Через кур'єрів література та пошта переправлялась і в інші міста, зокрема, Суми [2, арк. 18]. Проте відсутність єдності у поглядах щодо співпраці з німецькою владою між поміркованими мельниківцями та радикальними бандерівцями призводила до гострих суперечок і ослабляла націоналістичний рух на Харківщині. Німці спочатку не втручались у справи «західників». ГФП та СК-4а через своїх агентів лише збирали відомості про діяльність українських націоналістів [2, арк. 17 зв., 18 зв.].

З часом націоналістичний рух здобував усе більше прихильників серед місцевого населення й, на думку окупаційної влади, вже становив загрозу її пануванню на загарбаних теренах України. Найбільшого занепокоєння в німців викликала група радикально налаштованих бандерівців, які створили досить міцне і розгалужене підпілля. Побоюючись подальшого посилення українського підпілля, наприкінці вересня 1942 р. поліція безпеки та СД провела арешти, під час яких бандерівці чинили збройний опір. Частина представників підпілля була розстріляна, іншим зберегли життя та направили до таборів, з розрахунком використати у майбутньому [2, арк. 24].

Що стосується загальної кількості цивільного населення та військовополонених, убитих поліцією безпеки та СД на Харківщині, то, за словами співробітника Харківського СД штурмшарфюрера СС М. Єнтцша, «...під час перебування в Росії наш начальник штурмбанфюрер СС Кранебіттер виніс 2000 смертних вироків у слідчих справах, які проводила наша команда. За цими слідчими справами було страчено від 2000 до 3000 громадян Радянського Союзу» [6, арк. 39]. Більш ґрунтовну та підтверджену доказами цифру назвала слідча комісія УКДБ УРСР по Запорізькій області, що проводила розслідування у справі О.О. Посевіна, командира батальйону української поліції при СД м. Харків. У 42-х томах справи було ретельно досліджено каральну діяльність поліції безпеки та СД «генерального округу Харків». Матеріалами справи було беззаперечно доведено 13 випадків масових страт цивільного населення та військовополонених, під час яких загинули 4231 особи. З них 3731 було вбито під час 12 розстрілів, що відбулися в тюрмі СД та в Лісопарку. 500 чоловік було страчено у с. Подвірки Дергачівського району Харківської області [17, арк. 15–106].

Війська СС або Ваффен-СС, що перебували під особистим командуванням райхсфюрера СС Г. Гімлера, не лише брали участь у бойових діях, вони також долучилися до скоєння воєнних злочинів на окупованій території Харківщини. Так у березні 1943 р. під час боїв за Харків особливо «відзначилася» 1-а танкова дивізія СС Лейбштандарте-СС «Адольф Гітлер». Саме ця есесівська дивізія причетна до вбивства 15–17 березня 1943 р. 600–800 важкопоранених бійців РСЧА в 1-му сортувальному госпіталі 69-ї армії на вулиці Трінклера, 5 [11, с. 70; Суд процес, с. 92].

Висновки. Таким чином, німецький окупаційний режим, встановлений у м. Харків та в Харківській області, вирізнявся винятковою жорстокістю. Його діяльність мала на меті не лише упокорення та експлуатацію місцевого люду, а й повне знищення цілих груп населення за етнічними, політичними та фізичними ознаками. Політика геноциду місцевого населення була не просто бузувірською фантазією нацистських очільників, вона ретельно та послідовно втілювалась у життя військовою адміністрацією на місцях. Вермахт, група ГФП 560, зондеркоманда СК-4а, айнзацкоманда ЕК-5, поліція безпеки та СД «генерального округу Харків», війська СС – всі вони причетні до вчинення воєнних злочинів, пов'язаних з масовим убивством цивільного населення та військовопо-

лонених на Харківщині. Безперечно, це не були окремі інциденти недисциплінованих підрозділів або прояви свавілля окремих представників місцевої адміністрації. Дії нацистів носили задале-

гідь спланований та системний характер, мали глибоке ідеологічне коріння, пов'язане з вченням про зверхність німецької (арійської) раси та меншовартісність усіх інших народів.

Список літератури:

1. Архівна кримінальна справа І.Ф. Шевцова. *Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області*. Спр. 19228. 87 арк.
2. Архівна кримінальна справа Н.М. Лещишиної. *Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області*. Спр. 017638. 282 арк.
3. Архівна кримінальна справа О.О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 9. 317 арк.
4. Архівна кримінальна справа О.О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 11. 320 арк.
5. Архівна кримінальна справа О.О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 22. 259 арк.
6. Архівна кримінальна справа О.О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 34. 234 арк.
7. Архівна кримінальна справа О.О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 37. 279 арк.
8. Архівна кримінальна справа П.К. Сіренка, Г.Г. Кобрисєва, Л.Ф. Вережнікова, С.І. Гуленка. *Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області*. Ф. 4 (Р). Оп. 2. Спр. 34417. Т. 1. 319 арк.
9. Архівна кримінальна справа Ф.П. Гречишкіна, М.Ф. Сопельника. *Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області*. Спр. 25464. 294 арк.
10. Война Германии против Советского Союза 1941–1945. Документальная экспозиция города Берлина к 50-летию со дня нападения Германии на Советский Союз / под ред. Р. Рюрупа. Берлин : Argon, 1991. 287 с. URL : <http://militarylib.com/ww2/ww2-history-book/1352-vojna-germanii-protiv-sovetskogo-soyuza-1941-1945.html> (дата звернення: 10.07.2022).
11. Вустами спогадів і пам'яті. Вища медична школа Харківщини в роки Другої світової війни : [мемуари та публіцистика]. 2-ге вид. випр. й доп. / за заг. ред. В.М. Лісового та Ж.М. Перцевої. Харків : ХНМУ, 2015. 184 с.
12. Історія застерігає : Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / кер. кол. упоряд. В.М. Немятий. Київ : Політвидав України, 1986. 264 с.
13. Информация на запрос КГБ СССР № 1954/87 – меры по проверке гражд. СССР – Посєвина Александра Александровича, родившегося 13.10.1916 в г. Токмак Запорожской области. Берлин, 22 марта 1988 г. Приложение 1–5. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. 161 арк.
14. Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. *Голокост і сучасність*. 2008. № 1(3). С. 39–64.
15. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944). О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. Москва : Воениздат, 1974. 387 с.
16. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. 488 с.
17. Обвинительное заключение по делу №24 по обвинению Посєвина Александра Александровича... *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. 148 арк.
18. Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме : Проведение «Акции Т-4» с массовым участием психиатров. Сообщение 4. *Психічне здоров'я*. 2011. Вип. 3. С. 39–64. URL : <http://www.psychiatry.ua/articles/paper399.htm> (дата звернення: 24.08.2021).
19. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР. (1941–1944 гг.). Москва : Политиздат, 1968. 383 с.
20. Сводные ведомости по учету злодеяний и по угону советских граждан в немецкое рабство и копии актов по г. Харьков. Харьковская областная комиссия содействия Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба. *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 2. Оп. 14. Спр. 1. 102 арк.
21. Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків : Прапор, 2004. 368 с.
22. Судебный процесс по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков и их пособников на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. Москва : ОГИЗ – Госполитиздат, 1943. 96 с.

23. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – 1943 гг.). Сборник документов и материалов. Харьков : Прапор, 1965. 428 с.

24. Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under control Council Law № 10. Nuernberg October 1946 – April 1949. Washington : United States Government Printing Office, 1949. Vol. IV. 1185 p. URL : <https://archive.org/details/trialsofwarcrimi04inte/page/n3/mode/2up> (дата звернення: 20.08.2021).

Yakovlev V.M. STRUCTURE AND CRIMINAL ACTIVITY OF GERMAN PUNITIVE BODIES IN KHARKIV REGION (1941–1943)

The article deals with structure, functions, aims and criminal activity of German punitive bodies on the territory of Kharkiv region that during 1941–1943 was under the control of Military administration authority. The Wehrmacht command and political leadership of Nazi Germany by their various directives, orders, decrees in fact legitimized unpunished massacres of civilians and prisoners of war. Nazi occupation regime established in the city of Kharkiv and its region was distinguished by exceptional cruelty and had connection with commission of serious war crimes. Repressive management methods widely used by Military administration authority led to an escalation of violence and completely eroded the value placed on human life. In order to suppress any resistance of local inhabitants Nazis created powerful and extensive police force that followed Wehrmacht and cooperated with it in matters of “crushing any sign of disobedience “ on the occupied territories. Such structural subdivisions of German unified armed forces (Wehrmacht) as Secret Field Police (GFP), in particular – 560 GFP command of Kharkiv “Secret police” participated in punitive operations.

Although there is no doubt that Wehrmacht took part in committing war crimes, but the most horrible mass executions in Kharkiv region were linked with the activity of Sonderkommando 4a, Security Police and SD of “General Kharkiv Region”. Their actions were intended not only to prevent rebellions and exploit local people, but at the same time for total annihilation of entire populations according to their ethnic, political and physical signs. Undoubtedly, we can't refer those acts only to isolated incidents due to undisciplined units or arbitrariness of individual members of local administration. Nazi activities were pre-determined and systematic, had deep ideological roots.

Wehrmacht, 560 GFP group, Sonderkommando SK 4a, Einsatzgruppe EK 5, Security Police and SD of “General Kharkiv Region”, Waffen-SS troops followed orders of the Hitlerite leadership which were connected with massacres of civilians and prisoners of war in Kharkiv region.

Key words: *Wehrmacht, 560 GFP group, Sonderkommando 4a, Security Police and SD of “General Kharkiv Region”, Nazi war crimes, World War II.*